

לשאלת היתר הגולן במאה הרביעית לספירה

אחוזותיו של רבי ושאלת היתר הגולן

במקורות התלמודיים מופיע מעשה שבו ביקשו לפטור את אזור הגולן (יבלונה)¹ ממצוות התלויות בארץ.

רבי חונא בעי מישרי ההן יבלונה אתא לגבי רבי מנא אמר ליה הא לך חתום ולא קבילי עילוויי מיחתום למחר קם עימיה רבי חייא בר מדיא אמר ליה יאות עבדת דלא חתמת דרבי יונה אבוך הוה אמר אנטונינוס יהבה לרבי תרין אלפין דשנין באריסו (ירושלמי שביעית פ"ו ה"א, לו ע"ד).

תרגום: רבי חונא רצה להתיר את יבלונה. בא לפני רבי מנא, אמר לו: חתום [על כתב ההיתר], ולא קיבל [רבי מנא את הצעתו]. למחרת, בא אליו ועמו רבי חייא בר מדיא, אמר לו: נכון עשית שלא חתמת, שרבי יונה אביך היה אומר: אנטונינוס נתן לרבי אלפיים 'דושנין' באריסות.

ז' ספראי משתמש במקור זה כדי לבסס את טענתו העקרונית, שתחום עולי בבל הנו מושג אקטואלי הקשור לתחום היישוב היהודי בימי חכמים, ושהרקע לרצון להתיר אזורים שונים בארץ נבע מהידלדלות היישוב היהודי בהם. במקרה הנידון ההתנגדות להתיר נבעה אך ורק מזיכרון הנוכחות היהודית שהייתה באזור בימי רבי.²

אולם, קיים קושי בהנחה זו: בראשית המאה הרביעית לספירה אנו עדים לאזורים רבים בארץ שחלה בהם הידלדלות של האוכלוסייה היהודית,³ ויש לשאול מדוע יבקשו להתיר דווקא את הגולן.

במאמר זה ננסה להציע הצעת שחזור גאוגרפי-היסטורי למהלך האירועים בגולן

1. זיהוי מקובל זה הוצע לראשונה על ידי ש' קליין (ספר היישוב, ירושלים תרצ"ט, עמ' 26). [ועיין במאמרו של י' רוזנסון, 'גולן - גבלן', בגיליון זה של על אתר, עמ' 211-214 - המערכת].
2. ז' ספראי, 'לשאלת תחומי ארץ ישראל החייבים במצוות התלויות בארץ', בתוך: ש' ישראלי, נ' לאם, י' רפאל (עורכים), ספר יובל לכבוד הרב י"ד הלוי סולובייצ'יק, ירושלים-ניו יורק תשמ"ד, עמ' תתרצז-תתשיז.
3. לעדויות על דלדול האוכלוסייה היהודית במאה הרביעית לספירה, עיין: ז' ספראי, פרקי גליל, מעלות תשמ"ה, עמ' 15-24.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

במאות השלישית והרביעית לספירה. בעקבות זאת ניתן יהיה להציע הסבר לרקעו של הדיון התלמודי שבירושלמי שהתקיים במאה הרביעית לספירה. דיון זה התקיים בין רבי חונא/הונא לרבי מנא שהיה בנו של רבי יונה. רבי יונה היה מגדולי אמוראי ארץ ישראל ושימש כראש ישיבת טבריה במחצית השנייה של המאה הרביעית לספירה. נראה שרבי יונה הכיר את המרחב מסביבו, כולל את אזור הגולן, וממילא התייחס למצב כפי שהיה בימיו. מסתבר שקיים קשר בין השחזור הגאוגרפי-היסטורי לבין הדיון ההלכתי שהתקיים בבית המדרש.

המבנה המנהלי בגולן

חוקרים רבים עסקו במבנה המנהלי בגולן, ביניהם ז' ספראי,⁴ צ' מעוז,⁵ ח' בן דוד⁶ ומ' הרטל.⁷ מקובל להניח שקווי הגבול של המבנה המנהלי חפפו את קווי הגבול הגאוגרפיים.⁸ לאור העובדה שבגולן ניתן להבחין בשלושה אזורים גאוגרפיים, נקבע שבגולן היו שלושה תחומי מנהל: בדרום הגולן - תחום סוסיתא, במרכז הגולן - תחום גולן, שחולק לגולן עליון ולגולן תחתון, בצפון הגולן - תחום פניאס.⁹ חלוקה זו באה לידי ביטוי גם בממצא הארכאולוגי-התיישבותי. כך אנו מוצאים בגולן התחתון ממצאים של יישוב יהודי, ולעומת זאת בגולן העליון ובתחום פניאס איננו מוצאים שרידים כאלה.

רוב החוקרים סרטטו את קו הגבול שבין צפון הגולן למרכזו בתוואי המקביל לתוואי הכביש הנוכחי מגשר בנות יעקב לקוניטרה. קו זה נראה סביר והגיוני ועולה בקנה אחד עם ההנחה שקו הגבול המנהלי חפף את קו הגבול הגאוגרפי. בעקבות זאת נקבע כי האתרים הנמצאים מצפון לקו זה היו שייכים לתחום פניאס, בזמן שהאתרים מדרום לקו זה היו שייכים לגולן.

עם זאת, הממצא הארכאולוגי מצביע על חריגה מהנחה זו. אתר הכפר דבורה מצוי מצפון לקו זה, ולכן צריך היה להיות מנהלית בתחום פניאס, אולם על פי הממצא הארכאולוגי היישוב בו היה יהודי. אי לכך, הוא שייך לתחום ההתיישבות

4. ז' ספראי, **היישוב היהודי בגולן לאחר חורבן הבית השני**, קשת יהונתן תשל"ח, עמ' 5-13.
5. צ' מעוז, **רמת הגולן בעת העתיקה**, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, קצרין תשמ"ו.
6. ח' בן דוד, **ענף הזית וייצור השמן ברמת הגולן בתקופת המשנה והתלמוד**, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשמ"ט, עמ' 5-7, וכן מפה 11 עמ' 142.
7. מ' הרטל, **צפון הגולן - הסקר הארכאולוגי כמקור לתולדות האזור**, קצרין תשמ"ט.
8. A. Alt, 'Die Landname der Israeliten in Palestina', *Kleine Schriften zur Geschichte des folk Israel* I, München 1953, p. 90; ז' ספראי, **גבולות ושלטון בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד**, תל אביב תשמ"מ, עמ' 170-177.
9. עיין לעיל, הערות 4, 5, 6.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

היהודית, כלומר לגולן התחתון. כבר ז' ספראי¹⁰ ואחרים¹¹ הצביעו על חריגותיו של אתר זה ועל אי התאמתו לקו שהצענו קודם. דבר זה הביא לסרטוט מפות שבהן תחום הגולן התחתון סורטט תמיד עם 'זנב' המסמן את מיקומה של דבורה.

כפי שמובא בתלמוד, הבעלות של רבי על שטחים באזור היא שעמדה בבסיס הנימוק לאי היתר הגולן. בעבר כבר הצעתי כי הכפר דבורה הוא האחוזת שניתנה לרבי יהודה הנשיא על ידי אנטונינוס קיסר.¹² אם אכן כך הוא, הרי מדובר ביישוב שונה מהאתרים האחרים באזור, שכן זוהי אחוזת ולא כפר רגיל. כמו כן הצבענו על חריגותיו של אתר דבורה מבחינה התיישבותית-מנהלית. עולה הרושם, אם כן, שהאתר של דבורה היווה חריג שעמד לעיניהם של בני התקופה. כפי שהראינו לעיל, גם עצם ההצעה לדון בהיתר הגולן היא חריגה. מסתבר להציע שיש לקשור בין חריגותה הגאוגרפית-מנהלית של דבורה לחריגות של הניסיון להתיר את הגולן.

זהו המקום לנסות לדון בחריגותיו של האתר מקו הגבול המנהלי, ובעקבותיו ננסה לעמוד על הקשר לשאלת היתר הגולן.

האחוזת של רבי יהודה הנשיא בדבורה

כאמור, הסיבה לאי היתר הגולן במאה הרביעית הייתה ש"אנטונינוס ירבה לרבי תרין אלפין דשנין באריסו". אנטונינוס, הקיסר הרומאי, נתן לרבי אלפיים דושנין באריסות, ונראה שמדובר בהענקה מלכותית. פורטן ושצובין, שדנו באחוזות מלכותיות במצרים בתקופה ההלניסטית, הראו כי פירוש המילה 'דושנין' הוא אחוזת מלכותית שנמסרה לבעל תפקיד בממלכה כחלק מההטבות במסגרת תפקידו.¹³ אחוזת זו לא הועברה בירושה, ועם מותו של בעל התפקיד או עם סיום תפקידו הוחזרה לשלטון המרכזי להענקה מחדש. החוקרים מציינים שבעקבות מחקרם הציע להם ש' ספראי שה'דושנין' המופיע אצלנו ביחס לגולן, גם הוא כנראה הענקה בעלת אותה משמעות. בעקבות הצעה זו הציעו פורטן ושצובין לתקן את המקור שלפנינו. לדבריהם צריך להיות כתוב 'תרין דושנין', כלומר שתי אחוזות מלכותיות. לפי הצעתם, סופר מאוחר יותר, שלא הבין כנראה את פירוש המילה ודימה כי זו הענקה

10. עיין לעיל, הערה 4.

11. ח' בן דוד, לעיל, הערה 6.

12. ח' עמיצור, 'בין הרמה ובין בית אל בהר אפרים - לשאלת זהות השם דבורה-ברניקי בתקופת המשנה והתלמוד', בתוך: ז"ח ארליך (עורך), **שומרון ובנימין** ג (תשנ"ג), עמ' 186-181; H. Amitzur, 'A Severan Estate in North-East Palestina Secunda', *Proceedings of the First International Severan Studies Conference*, Albano-Rome (in print).

13. H. Szubin & B. Porten, 'Royal Grants in Egypt: New Interpretation of Driver - 2', *JNES* 46 (1987), pp. 39-48.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

קטנה מדי ולא מכובדת מספיק לרבי, תיקן את המקור. הוא הוסיף את המילה 'אלפין' והפך את הטקסט ל'תרין אלפין דושנין'. לשיטתנו, שהוצגה לעיל, הצענו כי השטח שקיבל רבי מאנטונינוס היה בדבורה. נראה, אם כן, שזוהי אחת מה'דושנין' - אחוזה מלכותית שקיבל רבי יהודה הנשיא.

ניתן, אם כן, להציע את השחזור ההיסטורי הבא. בראשית המאה השלישית קיבל רבי את דבורה כ'דושנין'. עם מותו של רבי הוחזרה אחוזה זו לשלטון המרכזי לשם הענקתה מחדש לבעל תפקיד אחר. החל מימי רבי התיישבו במקום יהודים, ולכן הממצא הארכאולוגי מצביע על התיישבות יהודית במקום. זו הסיבה שדבורה נחשבת שייכת לתחום ההתיישבות היהודי בגולן.

בנקודה זו עלינו לברר מהי מהות ההענקה שקיבל רבי. באופן כללי הענקה מלכותית יכולה לבטא שני מצבים. האחד - הענקת שטח מלכותי (אחוזה מלכותית) לאדם מסוים כתמורה לשירותו, כפרס או כמחווה. במקרה כזה אין כל התייחסות למרחב שמסביב לשטח המוענק ואין בו שינוי מנהלי. האפשרות השנייה היא הענקה שהעבירה שטחים מגורם מנהלי אחד לגורם מנהלי אחר. ייתכן להציע כי במקומות שבהם רצו הרומאים להאדיר את סמכותו של המקבל, הדבר בא לידי ביטוי בהעברת שטחים נוספים לתחום שליטתו. כך למשל קיבל הורדוס כהענקה מלכותית את שטחי החורן, הטרכון והבשן.¹⁴ משמעות הענקה זו הייתה שינוי המבנה המנהלי של השטחים והעברתם משליטה יטורית לרשות הממלכה היהודית. בכך הוגדלה ממלכתו של הורדוס והורחבו תחומי שליטתו.

ניתן לשער שגם הענקתו של אנטונינוס לרבי הייתה בצורה כזו. אנטונינוס, שרצה להאדיר את רבי ולהגדיל את סמכותו, העניק לו אחוזה, שהגדילה את השטח הטריטוריאלי הנתון למרותו ולשליטתו. דבורה, שכפי שהראינו נמצאת במרחב הגאוגרפי של צפון הגולן, ולכן לא הייתה שייכת לתחום המנהלי גולן אלא לתחום פניאס, נמסרה לידי רבי. תחום גולן היה באותם הימים בשטח פרובינקיה פלסטינה, ואילו תחום פניאס היה בשטח פרובינקיה פניקיה.¹⁵ מסירת האחוזה לידי רבי פירושה, אם כן, העברת השטח וסיפוחו לפרובינקיה פלסטינה.

טיעון זה מתיישב עם הצעתנו להסבר חריגותה של דבורה. מבחינה גאוגרפית, ובעקבות כך מנהלית, היא שייכת לצפון הגולן ומתוך כך הייתה שייכת מנהלית

14. יוסף בן מתתיהו, **קדמוניות היהודים** טו, י, א (מהד' שליט, עמ' 195). לדיון בעניין עיין: מ' אבי יונה, **גיאוגרפיה היסטורית של ארץ ישראל למן שיבת ציון ועד ראשית הכיבוש הערבי**, ירושלים תשמ"ד, עמ' 56-58.

15. מ' אבי יונה (לעיל, הערה 14), עמ' 150-153.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

לפניקה. אולם משנמסרה והועברה לרבי, צורפה וסופחה לתחומי היישוב היהודי של תחום הגולן התחתון, והפכה להיות חלק מפלסטינה.

לחיזוק הטיעון על חריגותה של דבורה מצטרף הדיון באבני הגבול של דיוקלטיינוס.

אבני הגבול של דיוקלטיינוס

במהלך התקופה הרומית ניכרו שתי מגמות בארגון המנהלי של המרחב הסורי והארץ ישראלית.¹⁶ האחת - תהליך עיור והכפפת תחומים מינהליים למרכז עירוני, והשנייה - חלוקת הפרובינציות הרומיות הגדולות ליחידות קטנות יותר. תהליך זה התגבש בימי הקיסר דיוקלטיינוס סמוך לשנת 298 לספירה, שבה נערכו מפקדים וחלוקות שטחי כפרים.¹⁷ הביטוי המוחשי לחלוקה זו הוא אבני הגבול מתקופה זו שנמצאו מפוזרות באזורים שונים ברחבי האימפריה וברובן מופיעים שמות הכפרים שביניהם עבר קו הגבול.

חוקרים שונים תיעדו את אבני הגבול וניסו להסביר את מציאותן ואת תפוסת מיקומן.¹⁸ הממצא מוכיח כי אבני גבול אלה אינן מפוזרות אקראית ברחבי האימפריה, אלא מופיעות בריכוזים באזורים מוגדרים. על סמך זאת הצענו בעבר, והראינו על סמך בדיקה חלקית, כי אבני הגבול ממוקמות לאורך גבולות הפרובינציות.¹⁹ כלומר, מציאותן של אבני גבול אלה יכולה לסייע בידינו לקבוע היכן עברו קווי הגבול של הפרובינציות השונות. כך נמצאו אבני גבול בעמק עכו - בין הפרובינציות פניקה ופלסטינה,²⁰ וכך נמצאו אבני גבול בעמק החולה, גם הן בין פניקה ופלסטינה.²¹

בשנים האחרונות הולכות ונחשפות אבני גבול כאלה גם במרחב רמת הגולן. במסגרת זו נמצא ריכוז אבני גבול כאלה ליד דנקלה ועין סמסם.²² אתרים אלה

16. A.H.M. Jones, 'The Urbanization of Palestine', *JRS* 21 (1931), pp. 78-85.

17. M. Sartre, *Trois Etudes sur L'Arabie Romaine et Byzantine* (Collection Latomus 178), Bruxelles 1982, pp. 54-70.

18. לסיכום ולתיעוד ממצא אבני הגבול באזור הגולן עיין: ח' עמיצור, **תחום סוסיא בתקופה הרומית-ביזנטית**, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשמ"ח, עמ' 42-45.

19. שם, שם.

20. M. Avi Yona, 'New Findings', *QDAP* 12, p. 85, no. 2.

21. ריכוז של רשימות אבני הגבול נמצא אצל ח' עמיצור (לעיל, הערה 18), עמ' 62. להרחבה ראה: י' אהרוני, 'שלוש אבני גבול חדשות ממורדות הגולן', **עתיקות** א (תשט"ז), עמ' 94-98;

י' אהרוני, 'שתי אבני גבול נוספות מעמק החולה', **עתיקות** ב (תש"ז), עמ' 136-137.

22. תודתי למשה הרטל, ארכאולוג מחוז הגולן, על המידע בעל פה שמסר לי.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

נמצאים מעט דרומה לכביש גשר בנות יעקב-קוניטרה.

אם הנחתנו נכונה, הרי מציאותן של אבני גבול אלה מעידה על כך שבסוף המאה השלישית לספירה עבר כאן קו הגבול בין פניקיה לפלסטינה. בכך הוכחה לטענתנו כי האתר של דבורה נמצא בעצם בתחום פרובינקיה פניקיה.

תחומי מנהל מטבעם הם שמרניים ומשמרים את קווי הגבול של התחומים שקדמו להם.²³ בעקבות כך יש להניח כי אם קו הגבול המנהלי עבר בקו זה בתקופה הרומית, הרי שזהו גם קו הגבול בתקופות קדומות יותר. הנחה זו מחזקת את הצעת השחזור אותה הצענו קודם.

ראשית ההתיישבות היהודית באזור הייתה בימי אלכסנדר ינאי. צפון הגולן, שהיה חלק מהממלכה היטורית,²⁴ לא נכבש על ידי אלכסנדר ינאי,²⁵ ולכן לא הפך לחלק מתחום ההתיישבות היהודית בגולן. לימים, הפך אזור צפון הגולן לתחום פרובינקיה פניקיה, ואילו אזור מרכז הגולן - תחום גולן, היה חלק מפרובינקיה פלסטינה.²⁶ אשר לדבורה, גם הממצא הארכאולוגי מצביע על כך שלא הייתה התיישבות במקום לפני המאה השלישית לספירה.²⁷ בראשית המאה השלישית לספירה קיבל רבי את דבורה מאנטונינוס כ'דושנין'. בהענקה זו סיפח הקיסר את שטח האחוזה לפרובינקיה פלסטינה וגרם לכך שיהודים יגיעו ויתיישבו במקום. עם מותו של רבי הוחזרה האחוזה לשלטון המרכזי להענקה מחדש, והוחזרה מנהלית לתחום פרובינקיה פניקיה, למרות שהתושבים במקום היו יהודים והמקום נחשב כחלק מתחום היישוב היהודי בגולן.

סיוע נוסף להצעה כי דבורה שייכת מנהלית לצפון הגולן, כלומר לתחום פניאס, ניתן לראות ממקורות תלמודיים אחרים. את הפסוק "דן גור אריה יזנק מן הבשן"

23. ראה על כך: ז' ספראי (לעיל, הערה 8), עמ' 170-177; ח' עמיצור (לעיל, הערה 18), עמ' 17.
24. הממצא הארכאולוגי של קרמיקה יטורית מצביע על תחום ההתיישבות היטורית. תחום זה הגיע עד לקו של גשר בנות יעקב-קוניטרה. התיישבות זו מצביעה על גבול תחום ממלכת היטורים. לסיכום והרחבה עיין: מ' הרטל (לעיל, הערה 7), עמ' 124.
25. אמנם יש מי שכלל גם את צפון הגולן בתחום כיבושי ינאי (א' כשר, **אדום ערב וישראל - יהודים ועממי הספר בתקופה ההלניסטית והרומית**, ירושלים 1988, עמ' 103), אלא שחוקרים אחרים סוברים אחרת, כך למשל: מ' אבי יונה (לעיל, הערה 14), עמ' 150-151; מ' הרטל (לעיל, הערה 7), עמ' 124; צ' מעוז (לעיל, הערה 5), עמ' 41; מ' הרטל, 'תולדות הגולן בימי בית שני', **אריאל** 50-51 (1987), עמ' 69-70.
26. ראה במפתו של צ' מעוז: Z. Maoz, 'Comments on Jewish and Christian Communities in Byzantine Palestine', *PEQ* 117 (1985), p. 66. וכן ראה: R.C. Gregg, & D. Urman, *Jews, Pagans and Christians in the Golan Heights*, Atlanta 1996.
27. תודתי לחיים בן דוד על המידע בעל פה שמסר לי בעקבות מחקרו במרכז הגולן.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

(דברים ל"ג, כב) - מתרגם אונקלוס "ארעיה שתיא מן נחליא דנגדין מן מתנן" (ארצו שותה מנחלים שיוורדים מהבשן). התרגום המיוחס ליונתן בן עוזיאל אף מוסיף ואומר "ארעיה שתיא מנחליא דנגדין מן מתנן ותחומיה יהי מטי עד בותניי" - תרגום: ארצו שותה מנחלים היוורדים מן הבשן ותחומו יימשך עד בתניאה.²⁸ ניתן אם כן לראות שאזור צפון הגולן, שהוא המשקה את אזור שבט דן, נקרא בשם בשן. מסתבר להציע אם כן שבעיני בני אותה תקופה תחום פניאס (צפון הגולן - פניקיה) הוגדר ונקרא בשם 'בשן'.

על רקע זה יש כנראה להבין את המקור הבא. את הפסוק "ואת גולן בבשן למנשי" (דברים ג', מה), שמתייחס לעיר המקלט גולן, מתרגם המיוחס ליונתן בן עוזיאל "וית דברא במתנן למנשי" - תרגום: ואת דבורה בבשן לשבט מנשה. כלומר עיר המקלט גולן מזוהה בדבורה שבבשן, וכפי שהצענו, במקורות התקופה נקרא אזור צפון הגולן (= תחום פניאס) בשן. מכאן עולה שדבורה נמצאת מנהלית בצפון הגולן. זאת בניגוד למקובל שדבורה הייתה חלק מתחום ההתיישבות היהודית באזור, כלומר שייכת לאזור הגולן התחתון.

סוגיית היתר הגולן

לאור כל האמור לעיל, ניתן לחזור ולהציע הסבר לדיון בהיתר הגולן. בראשית המאה הרביעית עלתה השאלה האם לפטור את הגולן ממצוות התלויות בארץ. אין לנו מידע מדויק על הסיבות לכך.

לדעתנו, בעקבות הדיון דלעיל, נראה שיש להבין אחרת את עצם השאלה. ברצוננו להציע את הרעיון שלא הייתה כאן כוונה לפטור את כל אזור התחום המנהלי גולן, כפי שהבינו החוקרים, אלא כנראה, הדיון התייחס להיתר של מקום בודד - יישוב הקרוי בפייהם 'גולן'. כך גם עולה מהמקור הבא:

ר' ירמיה אזל לגולנה חמתון יהבין מכושא²⁹ בגו ארונה...

(ירושלמי מגילה פ"ג ה"א, עג ע"ד).

תרגום: ר' ירמיה הלך לגולן, ראה [את התושבים] מניחים מכוש בתוך ארון [הקודש].

ממקור זה עולה בבירור כי המילה 'גולנה' אינה מכוונת לאזור אלא למקום יישוב שנקרא בשם גולן.³⁰ יתרה מזו, מתוכן העניין נראה כי מדובר ביישוב חקלאי.³¹ כפי

28. שם האזור המנהלי ששכן בחלק מהאזור הגאוגרפי של הבשן.

29. כך היא גרסת הרא"ש (מובא בפרוש קרבן העדה במקום).

30. קרבן העדה מפרש במקום: 'גולנה - שם מקום'.

31. המונח מכוש מתייחס במקורות לכלי עבודה חקלאי. ראה: בבלי בבא בתרא נד ע"א;

ירושלמי נדרים פ"ד ה"א, לח ע"ג; ויקרא רבה כד, ג (מהד' מרגליות, עמ' תקנד).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

שראינו, זוהה יישוב זה על ידי בני התקופה בדבורה.

עד ימי רבי היה יישוב זה בתחומי פניקיה ולא היה בו יישוב יהודי. רק אחרי שהוא הוענק לרבי כאחוזת מלכותית וסופח מנהלית לתחום פלסטינה התיישבו בו יהודים. באותו זמן, כאשר ישבו בדבורה יהודים, היא הייתה חלק מארץ ישראל וחלק מתחום ההתיישבות היהודית, ובעקבות כך קודש המקום בקדושה שנייה.³² לאחר מות רבי הוחזר המקום לתחומה של פרובינקיה פניקיה, אם כי היישוב היהודי המשיך להתקיים בו.

איננו יודעים מה היו הנסיבות המדויקות בהן נידונה ההצעה להיתר היישוב גולן, אך ניתן להציע השערה שלעובדה שבזמן הדיון (המאה הרביעית) לא היה היישוב הזה בתחום פלסטינה זה זמן (מאז מותו של רבי) - היה משקל מסוים ברקע העובדתי שבו נולדה היוזמה להתרת המקום. ניתן גם לשער שזיכרון המציאות ההיסטורית בה היה היישוב, בימי רבי, חלק מפלסטינה - השפיע על שיקולי המתנגדים להיתר.

דוגמות לזיקה בין גבולות מנהליים רומיים ובין גבולות ארץ ישראל ההלכתיים ניתן למצוא באזור עכו ובדרום הארץ. קו הגבול ההלכתי באזור עכו דומה לגבול הרומי בין פניקיה ופלסטינה.³³ קו הגבול בדרום הארץ - "הדרך הגדולה ההולכת למדבר" המופיעה בברייתא דתחומין (תוספתא שביעית פ"ד ה"א [מהד' ליברמן, עמ' 181]) - דומה בתוואי שלו לקו ה'לימס פלסטינה' הרומי. זהו התוואי המחבר בין פטרה ('רקם') לבין מישור החוף (אזור אשקלון-עזה).³⁴

לסיכום: הראינו כיצד שילוב המקורות הארכאולוגיים והתלמודיים מציע רקע גאוגרפי-היסטורי לדיון תלמודי. הצענו ניתוח היסטורי על פיו דבורה סופחה לארץ ישראל בראשית המאה השלישית לספירה בימי רבי, עם הענקתה כ'דושנין' לרבי, והוחזרה לתחום פניקיה לאחר מותו. הדיון בהיתר הגולן בראשית המאה הרביעית לספירה מתייחס ליישוב 'גולן' - הוא היישוב דבורה שהוענק לרבי כאחוזת מלכותית על ידי אנטונינוס.

32. אין ברצוננו להכנס כאן לדיון מקיף בנוגע למהותה של 'קדושה שנייה'. הרוצה להרחיב יכול לעיין, למשל, במאמרו של ז' ספראי (לעיל, הערה 2).

33. בידוע שעכו נחשבה כחול (ראה דיון על כך אצל מ' אבי יונה [לעיל, הערה 14], עמ' 146; וכן בספרו של ז' ספראי [לעיל, הערה 8]), דבר שהביא לכך שהחל מימי הביניים נקברו יהודי עכו, שביקשו להיקבר בתוך תחומי ארץ ישראל, בכפר יסיף - עשרה ק"מ מזרחית לעכו (ראה: צ' אילן, **קברי צדיקים בארץ ישראל**, ירושלים 1997, עמ' 246).

34. על קו ה'לימס' ראה: מ' אבי יונה (לעיל, הערה 14), עמ' 168-170. הצעה מעט שונה הציע ד' הכהן במאמרו: 'גבולה הדרומי של ארץ ישראל בספרות התנאית ובמקרא', **קתדרה** 88 (תשנ"ח), עמ' 15-38.